

UDK 930.85(497.6)(048.83)

DOI 10.7251/SVA1816350N

PRIKAZ KNJIGE

ПОЧЕЦИ МОДЕРНОГ СРПСКОГ ЖЕНСКОГ РУКОПИСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и
Херцеговини

Уредиле: др Јелена Јањић и проф. др Биљана Бабић

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске,

Бања Лука, 2017.

На једноставно питање - а наше је увјерење, базирано и на практичком искуству, да је на таква питања најтеже одговорати - колико Срба из Босне и Херцеговине данас, што подразумијева и Републику Српску, зна ко је (била) Стака Скендерова, одговор није и не може бити прецизан и егзактан, него је могуће баратати само са, колико-толико увјерљивим и сувислим претпоставкама. Ми претпостављамо да та цифра није већа од једног промила укупног броја Срба који живе у Босни и Херцеговини, а то значи да има једва хиљаду и нека стотина припадника нашег народа којем није непознато име ове, једне од првих, ако не и буквално прве, писмене жене српске нације у БиХ, а сигурно је да је била „прва жена ових крајева која је објавила своју књигу, макар и далеко од завичаја и на туђем језику“ (стр. 55, упоредити и стр. 91., затим стр. 112). Ако је других писмених жена, у модерном значењу тог појма, и било прије Стаке - што ми претпостављамо, јер је још В. Божићевић (додуше, М. Папић у свом елаборату то „откриће“ приписује С. Калуђерчићу, стр. 30) у својим истраживањима објављеним у првом дијелу друге половине прошлог вијека утврдио да је формално „мијешана“, тј. мушко-женска школа у БиХ почела радити још од средине 18. вијека, иако се она брзо угасила - то није као такво, са именом и презименом ученица, забиљежено у историји, било у повијести, било у науци о њој, тј. историји, али ни у народном предању. Ето изазова за нове, млађе нараштаје наших историчара, посебно за историчаре културе, школства и књижевности.

На друго, такође једноставно, питање, а комплементарно претходном, које се, такорекућ, наслања и наставља на или од њега, и гласи: зашто је то тако, одговор је још компликованији и комплекснији. Да би се иоле

сувисло одговорило на њега треба имати, макар и минимални, увид, ако је озбиљна анализа садржаја високо, недостижно постављени циљ, у наше, српске, али и уџбенике из цијеле Босне и Херцеговине уназад неколико деценија, од оних из историје до оних из језика, затим читанке, па прегледе историје књижевности и сл., од основне школе, преко гимназија до филозофских и/или филолошких факултета. Треба, заправо, направити својеврсну инспекцију онога што је о главном јунаку ове наше нарације, тј. Стаки Скендеровој, написано у тим уџбеницима или проширеној литератури. Тачније, видјети шта све о њој није написано, а написано је врло, врло мало, скоро ништа, па онда и основни подаци из њеног животописа „нису довољно познати или јасни.“ (стр. 143). Због тога се о њој у овдашњој и оновременој широј јавности и не зна готово ништа. Јер, кога није било у уџбеницима историје и/или читанкама за основну школу или гимназију, а прије тога у дјечијој и/или омладинској штампи и периодици, тога нема ни у свијести и сазнању тзв. просјечних читалаца и грађана. Такође, о Стаки Скендеровој нема бог зна колико текста ни у универзитетским прегледима и/или компендијумима из историје културе, писм(а)ености и књижевности Срба из БиХ или, пак саме Босне и Херцеговине. То је тим чудније и неприхватљивије, будући да одавно већ, више од 40 година, у српској науци о књижевности и културној историји постоје експерти који су добро упознати са дјелом наше „хероине“, о њој писали, њена дјела преводили и приређивали и били у стању написати уџбенички прилог, лекцију или одредницу о њој, које би биле од користи и служиле, како ученицима за учење, тако и наставницима за помоћ и подјећање. Књига пред нама и аутори заступљени у њој то потврђује.

Тим прије пажњу и похвалу заслужује публикација једноставног наслова *Хаџи Стака Скендерова и српска култура у Босни и Херцеговини* – тај други дио наслова му дође као некакав поднаслов, али му је семантика јасна и неупитна. Књигу су уредиле др Јелена В. Јањић из Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске и проф. др Биљана Бабић из Филолошког факултета из Бање Луке и дефинисале ју као тематски зборник. Заправо, како нас у Предговору исцрпно а пластично обавјештава др Јелена Јањић, књига је настала као, односно она је резултат „пројекта“ „*Стака Скендерова (1828-1891) у српској културној историји*“, који је „осмишљен“ и „имплементисан“ у оквиру, тј. за потребе Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске, због чега она и слови као издавач ове публикације, а финансијски су га подржале и помогле још неколике институције науке, културе, образовања, информисања и сл. из Србије и Републике Српске. Чланице истраживачко-имплементаторског тима, осим потписаних уредница, биле су још двије сараднице, дакле комплетан „женски рукопис“, др Ксенија В. Мељчакова из Института за славистику Руске академије наука из Москве и Наталја Милаковић из Руског центра „Руски мир“ такође Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске. Ово издање је штампано на 236 страница Б-5 формата, брошираног повеза, са резимеима на енглеском и руском језику и тек неколико фотографија.

Књига се, поред предговора, којег је написала већ поменута Јелена В. Јањић, и једног одломка из *Љетописа Босне 1825-1856*. Стаке Скендерова, састоји од пет добро, корисно и функционално конципованих тематских

„кругова“. У првом су прештампани раније публиковани радови о Хаџи Стаки Скендеровој, укупно њих пет, од најстаријег рада, Алексе Ј. Поповића из 1903. године, до посљедњег у том низу, текста проф. др Војислава Максимовића, који је првобитно, 1976., под насловом *Стака Скендерова*, штампан као предговор књизи *Љетописи /Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова/*, коју су приредили доц. др Војислав Максимовић, који је и аутор предговора, а у међувремену је постао и академик (АНУРС), и Лука Шекара.

Други тематски круг, рекли бисмо и централни дио ове публикације, састоји се од осам (8) текстова написаних у оквиру или за потребе пројекта у чијем епицентру је управо било истраживање и промишљање лика и дјела главног јунака ове едиције. Ту су радови др Срете З. Танасића (*Мјесто Стаке Скендерове у српској историји, култури и филологији*), др Биљане Бабић (*Лексика епских стихова Стаке Скендерове*), др Ранка М. Билинца (*Хаџи Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица*), затим рад др Ксеније Б. Маљчакове, на руском и српском језику (*Проблем женског образовања у Босни. Стака Скендерова: њен живот, њена школа*). Др Гордана Стојаковић је ауторка текста под насловом *Стака Скендерова или прилог за историју аутентичности*, а др Боривоје Милошевић *Културно-просвјетна мисија Стаке Скендерове и Аделине Ирби*. Јелена Б. Јањић, једна од уредница овог зборника, ауторка је текста *Писмо Хаџи Стаке Скендерове митрополиту Михаилу (Јовановићу)*, док Наталија Милаковић потписује прилог *Александар Гиљфердинг – дипломата и слависта*.

У трећем и четвртном поглављу су дати текстови који су, и тематски и жанровски, различити, али им је заједничко то што су наста(ја)ли у ранија времена, углавном с краја 19. и почетка 20. вијека, понекад и у контекстима који би се на први поглед одвећ тешко довели у везу са самом Скендеровом. Неки од њих су некролози и/или читуље, помени поводом смрти Стаке Скендерове, и писани су непосредно иза ње, дакле 1891. године, док други дио чине текстови ексцептирани из других, ширих и за друге потребе писаних радова, као што су прилози др Јосипа Лешаћа, тачније одломак из његовог романа *Анђели милосрђа: мис Паулина Ирби*, Џошуе Т. Ирбија, пасаж из *Сусрети са мис Ирби*, те колумнистички писани текст Драгане Томашевић *Хаџи Стака Скендерова – прва жена са Балкана*, што је парафраза „дефиниције“ коју је о Стаки Скендеровој изрекао сам Гиљфердинг, иако се из ње експлицитно не види у чему је то она „прва жена“, а ту је и дио пјесме саме Скендерове, *Свјештање нове српске цркве у Сарајеву*, штампане у Босанској вили 1913. године, а коју је претходно нашао, обрадио, односно приредио Никола Т. Кашиковић.

На крају књиге, у петом тематском „кругу“, публикована су два прилога о темама које се тичу библиографија, као и саме библиографије радова Стаке Скендерове. Први је из пера Војислава Максимовића и Луке Шекаре, писан за потребе првог издања њеног *Љетописа Босне*, а други је, под насловом *Прилог библиографији Хаџи Стаке Скендерове*, прикупила и „на свијет“ изнијела агилна Јелена В. Јањић.

Ко је, дакле, (била) Стака Скендерова? Након пажљивог ишчитавања публикације пред нама и акцептовања сазнања и порука које се из ње

надају, може се формулисати поприлично поуздан, смислен и сврсисходан одговор на такво и њему слична питања. Извјестан одговор се може дати управо због тога што су аутори трактатуса и есеја у овом зборнику исте понудили, аргументовали и, за дуже вријеме, етаблисали. Сматрамо да за неколико година и деценија у будућности, изузев уколико не би дошло до неких епохалних открића нових чињеница или радикално превреднованих постојећих из биографије Стаке Скендерове, неће бити потребе и ваљаних разлога за преиспитивање њеног животописа, нити ревалоризацију значења и значаја њеног дјел(овањ)а. Утолико је књига-тематски зборник, који је потом угледао свјетло(ст) дана и сад се налази пред нама, испунио своју мисију и оправдао напоре уложене у његово настајање.

Стака Скендерова је рођена 1828. у Сарајеву – иако В. Максимовић, позивајући се на Владислава Скарића, а којег цитира и М. Папић у свом раду, а њега опет некритички „прати“ Р. Билинац, пише да је 1831. г., година њеног рођења - у трговачкој породици која је у тај град дошла почетком 20. вијека из Пријепоља. У то доба, и у том дијелу Османског Царства, а за разлику од, нпр. Србије, још се нису била усталила презимена, као неодвојиви дио личног идентитета и личног имена сваког појединца, због чега и постоје двојбе, на које је у неким радовима указано, *vis-a-vis* изворног, оригиналног презимена Стаке, касније „дефинитивно“ назване Скендерова. У неким изворима се њени преци помињу као Дамјановићи, док она сама за себе и свог брата у *Љетопису Босне* пише да су Скендеровићи, иако ће у једном тексту рећи да је он Петровић, дајући му презиме по имену оца, који се звао Перо. Отуда је, скраћивањем тог презимена, у свијести и сјећању њених савременика, ученица, сарадника и других потоњих свједока, остало да је она Скендерова.

Без обзира на све наведене, а можда и још неке недоумице из раног периода њеног животописа, о чему се говори у неколиким прилозима у овој публикацији, несумњиво је да је Стака Скендерова рођена, одрасла, учила се писмености и пословима, стасала у личност, започела своја јавна ангажовања: књижевну „каријеру“, просвјетну активност, харитативно-хуманитарну дјелатност итд., баш у Сарајеву, које је управо у доба њене младости поново постало „главни град“ Босанског пашалука, касније и вилајета, који је у то вријеме настао спајањем ранијих херцеговачког и босанског пашалука и њиховим прерастањем у један нови, те етаблисањем нечега што ће се касније наз(и)вати Босном и Херцеговином. Сарајево је тад још неразвијена оријентална касаба, са тек понеким знаменом новог, грађанско-капиталистичког начина живота и система вриједности, које су углавном предводили и промовисали мање-више младе српске занатлије, трговци, власници индустријских погона и ријетки интелектуалци. У таквом амбијенту и тад се писменима учила млађана Стака, а њени први учитељи су били, за оно доба познати даскали, Симо (непознатог презимена) и Мићо (Аранитовић). Додуше, како тврди Р. Билинац, писац опширног рада о црквено-школским приликама у Сарајеву, од њихових почетака до средине 19. вијека, не зна се да ли је то било у својству приватних учитеља или, пак, наставника у некој официјелној, наравно мушкој, школи оног времена, коју је Стака евентуално похађала, противно пракси тог доба, јер женска дјеца тада нису ишла у школу. С друге стране, у сферу побожности упућивала се у сарајевским православним храмовима

под управом грчких архијереја, а њено (о)споре(ава)ње са фанариотским владикама је сигурно допринијело њеном учењу и познавању грчког језика, уколико је поуздана информација да се, поред турског, руског, црквенословенског и, наравно, српског, и њиме служила. Иако се она није никад формално замонашила – додуше, Г. Стојаковић, Б. Милошевић и М. Папић тврде да је до тога ипак дошло, у Јерусалиму, приликом њеног хаџилука 1870. г., али се онда поставља питање зашто није остала у неком тамошњем манастиру, јер женских у Босни у то дова свакако није било - скоро цијели живот је провела скромно, повучено и црквено ревностно, као да је стварно монахиња, без личних материјалних и осталих лукративних прохтјева, задовољења чулних потреба, пожуда и преферисања других овоземаљских вриједности и садржаја, изузев оних који су били неопходни за реализовање њених „пројеката“ из области просвјете и харитативних дјелатности. Умјесто да тражи и узима за себе, она је давала другима, сиромашнима и немоћнима, и оно што је сама имала.

Како произлази из већине радова објављених у овом зборнику, Стака Скендерова је у досадашњој историји позната, а тако ће остати и убудуће, по најмање двије ствари, по два своја најзначајнија дјела и (за)оставштине. Прва од њих је оснивање, одржавање и финансирање прве женске школе у Сарајеву, а самим тим и у Босни и Херцеговини, у којој је истовремено била и учитељица и директорица, а друга је њен литерарни рад, прије свега *Љетопис Босне*, који је она написала по „поруџбини“ руског историчара, географа, етнографа, филолога и дипломате, по оцјени српског историка М. Екмечића, славјанофилске оријентације и идеолога, Александра Гиљфердинга, мада тај спис није и једини који је она написала за свог живота. У њен, обимом невелик, „опус“ спада, и треба да има статус књижевног рада, и све оно што је она написала у форми писама на разне „високе“ адресе, молбе, жалбе, представке и друге интерпелације. А била је оштра и на перу и на језику. Није се „женирала“ да свакоме директно каже оно што му, по њеним вриједносним критеријумима, припада и што је заслужио. То се оновременој сарајевској јавности и моћницима, тачније: чаршији, али и младој српској буржоазији, свештеницима, члановима црквено-школске општине, појединим тзв. националним радницима и другим њеним санародницима, никако није допадало, због чега су на све начине настојали да осујете, онемогуће или макар отежају јавно дјеловање Скендерове. Чаршијска, малограђанска јавност је Скендерову не само оговарала, трачала, збијала шале на њен рачун, него ју је и политички дифамирала и у медијима комуникације дискредитовала, укључујући и оновремену српску патриотску штампу из Аустрије, Угарске и Србије, оптуживала за „шуровање“ са турском влашћу, да је њихов плаћеник, за ометање националног уједињења српског народа, па чак и за издају.

Из данашње перспективе тешко је замислити кроз шта је све пролазила млада и жена која је била сама у настојању да формира и финансира школу за женску дјецу, да установи пр(а)ви наставни програм и план, у којем су важна ставка били ручни рад и полагање завршних испита, да им нађе учитељице и да их оспособи за живот и изван куће. Стака је још у она времена демонстрирала праве менаџерске способности, чврсту вољу и свој таленат да све битно у вези са школом и „односима са јавношћу“ држи под контролом. О том њеном прегнућу, епохалним резултатима и отпорима на

њеном путу просвјетљивања младих Српкиња из Сарајева и БиХ, али и припадница других конфесија и етноса, чак је и сам босански валија слао своје кћерке у њену школу – на овоме посебно инсистира, на начин да аргументи велича и хвали мултиконфесионализам, као да је он по себи нешто добро, вриједно, универзално и љековито за друштва чији грађани припадају различитим религијама и/или црквама, др Гордана Стојаковић, додајући у ту анализу и родну перспективу и аксиологију - најбоље је писао др В. Максимовић још прије више од 40 година „Против ње је било и вријеме и људи у најближој околини, али је она – неком необјашњивом упорношћу да оствари намјере и преданошћу хуманим идејама просвјетљивања - изашла као свијетли примјер праведника. Она није била само прва Босанка која је основала школу и стала за катедру него и прва жена ових крајева која је објавила своју књигу макар и далеко од завичаја и на туђем језику.“ (стр. 55). Ову оцјену преузима и понавља, али без навођења извора и аутора, и др Р. Билинац на страницама 91. и 92., због чега за то онда није могуће рећи било шта друго него дати квалификацију да је посриједи нека врста плагијата, што је не само непријатно, него је то било и сасвим непотребно јер су текстови осталих аутора одмах ту, крај његовог, па је све брзо и лако видљиво и провјерљиво, што показује и слједећа реченица, у којој се изриче врло афирмативна оцјена мјеста и улоге главне протагонисткиње књиге о којој пишемо у српској култури друге половине 19. вијека у Босни, „Самоникла и готово самоука, Стака Скендерова почиње своју културно-просвјетну мисију у Сарајеву у условима у којима могу успјети само занесењаци и ентузијастички.“ (стр. 98), а што је дословно преписивање става из рада М. Папића са странице 31. књиге. Имајући на уму поједине раније изречене оцјене о њеном раду и ефектима, за њу се може рећи да је она „сасвим оригинална појава културног и друштвеног живота Босне и Херцеговине друге половине 19. века.“ (Г. Стојаковић, стр. 143), која је свој ауторитет и не мали углед унутар српског народа и међу обичним грађанима Сарајева стицала и градила личним примјерима: не само скромним животом, него прије свега спремношћу да се дружи са и помогне људима, да им чита или препричава књиге, даје препоруке за здравље, пише и интервенише код турских власти, да чита и поји у цркви, дијели рецепте за храну итд.

Али ни хаџи Скендерова, а поменути „титулу“ је добила након свог поклоничког путовања у свету земљу 70-их година 19. вијека, није остајала дужна чаршији, свеједно да ли је она турска, муслиманска, српско-православна, јеврејска или римокатоличка. Ако ништа друго, аутентично је описала све неправде и зулуме које су распојасане турске власти чиниле хришћанској раји и другим непокорницима у првој половини и средином вијека у којем је живјела и радила, за које С. Танасић вели да оно представља „свједочење о понашању турских поглавара у Сарајеву према Србима (хришћанима): ту није било никаквог закона, турски владари у Босни нису се држали ни оних одредаба којим је султан штитио голи живот и минимално част српског становништва.“ (стр. 70), затим манипулације и друге нечасне радње настајућег српског грађанског слоја, те свештеничког сталеза и „функционера“ српске црквено-школске општине, које је она подвргла жестокој критици, због чега њена дескрипција социо-економског, политичког и културно-духовног стања

међу сарајевским Србима, изложена посебно у *Љетопису Босне*, представља „прави социолошки трактат, пун паметних запажања и смјелих тврдњи, какав до тада није написан у Босни и какав неће бити ни написан све до појаве Васе Пелагића.“ (стр. 61). Међутим, Скендерова и Пелагић, иако су о неким социјалним проблемима мислили и писали слично, ипак нису били истомишљеници и сарадници на истим задацима, премда су били исписници – обоје су били друштвено, Васо Пелагић и политички, ангажовани у другој половини 19. вијека. Док је за Скендерову православна вјера представљала „искрено и дубоко утемељено одређење“ (стр. 149), због чега она и није оспоравала религију, па ни хришћанство као такво; напротив, она је критиковала, са феноменолошких позиција и домета, његове аномалије, лошу праксу и људе, дакле социо-религијске посљедице дјеловања слојева, група и појединаца лишених истинских хришћанских идеала и вриједности, солидарности и братољубља, дотле је Пелагићева критика хришћанства, посебно његове институционализације путем цркава, онтолошка: он је оспоравао саме темеље и сврху Цркве, залажући се за револуционарну преинаку свијета, тј. друштвених односа и политичких уређења, са социјалистичким исходом и уточиштем. Скендерова је за тиху, еволутивну промјену лоших пракси у границама религијских учења и догми, за више социјалне правде легитимисане хришћанством. И она је то лично практично радила и сваким својим дјелом свједочила.

Осим у поимању и тумачењу друштвених и политичких питања, Скендерова се од своје генерације јавних радника, укључујући и оне српске националне провенијенције, разликовала и по схватању и (не)залагању за рјешавање националног питања српског и осталих словенских народа на Балкану. Она се није истицала по јевтином родољубљу и заговарању неког брзог ослобођења од турске окупације и власти, нити позивима на буне и устанке, него је сматрала, и то практично демонстрирала, да је боље, ефикасније и по српски народ и православне вјернике корисније кооперације са турским властима, лојалност према званичним институцијама и ауторитетима и извлачење финансијске и друге користи од њих за то. Захваљујући њеном умијећу тактизирања, а вјероватно и познавању турског језика и уважавању турских власти, она је успијевала да од њих, као и врло високих турских главешина, искамчи паре за своју школу, за плате учитељицама и учбенике ђацима, за помоћ ученицама из сиромашних кућа и сл. Она није крила своју сарадњу са органима турске управе, одлазила је код њих, не само због својих интереса, него и ради умољавања помоћи другим Србима и/или хришћанима у Сарајеву. Зато она и није сматрала да је нужан устанак против Османског Царства, иако његову власт и представнике није штедила у својим литерарним описима, писмима као и у жалбама вишим органима на понашање нижих. Кад је требало ишла је код паша, везира, валија, са некима од њих (Топал-Осман паша, нпр.) била је и лични пријатељ, а успјела је да „добаци“ и до самог сулатна кад је ишла на хаџилук, па чак и то да јој он лично донира пристојну суму за школу. То није остало незапажено код њених противника, како оних локалних, себичних а неуких, тако и оних из матице и осталих дестинација у којима је био развијен и дјеловао српски национални покрет.

Значај њене дјевојачке школе најбоље се може сагледати у контексту чињеница да је у вријеме кад ју је она основала у цијелој данашњој БиХ постојало само осам српских основних школа, а у ондашњем босанском вилајету тек једна женска, и то у Пећи. Због тога и не чуди што се у више од половине текстова у зборнику, што значи, како смо то већ имплицитно назначили, у прилозима Папића, Билинца, Мељчакове, Стојаковићеве, Б. Милошевића, дијелом и у текстовима Кршића и Танасића и др., њихови аутори баве просвјетним радом Скендерове, оснивањем, смјештајем, радом и резултатима њене дјевојачке школе у Сарајеву. Иако нико од поменутих аутора са апсолутном тачношћу не зна и не тврди кад је она формирана, већ једни друге преписују и само у понечему допуњавају, најчешће се наводи да је то било 1858. године. Такође, нема ни прецизног податка о томе кад је она затворена, поготово нема оцјене због чега и како се то десило. Већина писаца се слаже да је то било непосредно прије почетка буна и устанака у Херцеговини и Босни 1875., јер има више докумената из којих се види да је тзв. завршни испит у њеној школи обављен и 1874., али има и оних који су писали да је она трајала тек мало дуже од 10-ак година, што се не би могло сматрати вјеродостојним. Осим из разлога финансијске етиологије и семантике, престанак рада женске школе у Сарајеву сувисло је тражити и у чињеници упоредног постојања и дјеловања још једне дјевојачке школе у истом граду и у исто вријеме, а то је школа коју је основала и њом руководила британска држављанка, иначе велики пријатељ Срба и њихов добротвор, Паулина Аделина Ирби. Ипак, оне су имале компетицијски, а не конкурентски или конфликтни однос, што се најбоље види из факта да је управо чувена мис Ирбијева преузела бригу о самој Скендеровој након што је њена школа затворена, а она остала без средстава за живот. У књизи пред нама о томе је детаљно и компаративно писао млађани бањолучки историк др Б. Милошевић.

Друга важна област њеног дјеловања, за њеног живота готово непозната јавности и нимало цијењена, је историографско-литерарно стваралаштво. Њен најзначајнији рад те провенијенције је, свакако, *Љетопис Босне 1825-1856.*, којег је у тадашњој руској престоници, Петрограду, публиковао руски научник, политичар и дипломата и Стакин пријатељ, А. Гилфердинг, након што га је превео са српског језика. Иначе, о његовом животу и раду опширно је реферисала Н. Милаковић у свом тексту. Нажалост, како каже Ј. Јањић, стр. 179, „Аутограф *Љетописа Босне 1825-1856.* Хаџи Стаке Скендерове неповратно је изгубљен“, што значи да оригиналан текст на језику на којем је написан није сачуван, па се о том дјелу и његовом садржају зна само посредно, преко превода на руски, због чега и нисмо разумјели шта је хтјела рећи Б. Бабић у својој формулацији „... изгледа да је само још њено казивање о тешким приликама за српски народ под турском управом у периоду 1825-1856, или, још прецизније, да је Стакино епско казивање о споменутом периоду забиљежено код Гилфердинга једино што нам стоји на располагању када је ријеч о оригиналним радовима Хаџи Стаке Скендерове.“ (стр. 82), односно поставља се питање да ли је превод оригинал. Са руског је поново преведен на српски и публикован тек 1976. године, дакле више од једног вијека након што га је Скендерова написала на свом аутентичном језику. Због те чињенице њено највредније књижевно-историографско дјело не

помињу ни Алекса Поповић ни Ј. Кршић у својим текстовима о и поводом С. Скендерове, зато што једноставно о њему нису ништа ни знали.

Који и какав је то језик, које су његове карактеристике, колико је истражен и шта нам данас значе и поручују те спознаје, јесу теме неколиких филолошких радова у зборнику, прије свих они Б. Бабић, С. Танасића, Н. Милаковић и Ј. Јањић, која је у свом тексту објавила цијели транскрипт писма које је Скендерова 1861., из за њу легитимних разлога, упутила митрополиту београдском Михаилу (Јовановићу). Она језик и графију којима се служила Скендерова у том писму назива, тачније: смјешта у славеносербску фазу развоја српске писмености. Занимљиво је да исто писмо, са своје референтне тачке и тематског проблематизовања анализује и С. Танасић, кад пропитује однос Скендерове према употреби гласа „ч“ и његовог губљења, односно писања и изговарања као „ћ“, а та појава за тог језикословца је знак и потврда „да су се Срби у Сарајеву брзо у том погледу прилагођавали муслиманском градском становништву у чаршији живећи у свакодневном контакту с њиме, већ у првом кољену.“ (стр. 76) За њена писма Танасић ће утврдити да су неспорно писана „вуковским језиком, али предвуковском, црквеном ћирилицом.“ (стр. 75), а слично је (у)тврдио још Милојко Веселиновић у свом раду из 1909., док ће Б. Бабић у својој ускоспецијалистичкој анализи лексике коју је хаџи Скендерова употребљавала, прије свега у *Љетопису* ..., констатовати како су „изворни епски стихови“ у том дјелу „драгоцјен материјал за потпуније сагледавање језичке слике у Босни и Херцеговини 19. вијека.“ (стр. 84), те установити како код Скендерове има више оријентализама, посебно из турског језика, него што је то записао В. Караџић у свом *Рјечнику*. И она, као уосталом и сви други који су пажљиво читали Стакин *Љетопис*, потврђује да је он, осим што је историографско дјело о прошлости Босне, и као такав важан писани документ о друштвеним, политичким, економским, црквеним, културним, образовним и др. приликама у њој из прве половине 19. вијека, истодобно и значајан књижевни рад, примјер епског умјетничког израза тог времена, написаног у десетерачкој форми. У епском десетерачком облику *Љетопис* је написан због тога што је он био „убичајена форма у којој се српска књижевност стварала и преносила у дугом временском периоду.“ (стр. 153), што се тад готово није ни разликовао пјеснички од прозног израза, па тај затечени миље није могла трансцендовати ни Скендерова. Она је тако на најбољи начин практично показала право значење ријечи историја – прича, тј. епско казивање о оном што је било, што је у документима записано или сачувано само у народном сјећању. Кад је о *Љетопису Босне* ријеч, Скендерова се могла ослонити једино на „колективно сећање српског народа“ (Г. Стојаковић, стр. 152), јер јој тад при руци није била сређена историјска грађа о босанској повјесници њеног времена, па чак ни из оних ранијих. Иначе, можда је и онајбољу оцјену о значењу и вриједности њеног *Љетописа* дао његов први „рецензент“, тј. сам А. Гилфердинг у предговору издању њене и хронике осталих аутора из Херцеговине (Ј. Памучина, П. Чокорило), иако има и аутора који тврде да је Гилфердинг Стакин *Љетопис Босне* објавио заједно са својим дјелом путописног карактера *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, због чега се онда наводе и различите године његовог првог публикавања, 1859., односно 1873., али то је за сам садржај

и његове књижевно-социјалне последице мање важно. Све претходно казано најбоље потврђују, јер се и „голим оком“ види, стихови из њеног епског „сочињенија“ датог у трећем дијелу зборника, већ помињани дио из казивања-пјесме *Свјештање нове српске цркве у Сарајеву*. У њој је заиста право језичко благо, од лексичко-синтаксичког до стилског, наративног и „информативног“, али и умјетнички исказана истина – понекад до бола непријатна - њеног доба у Сарајеву и БиХ. Кад се садржај и поруке те пјесме имају на уму, онда је разумљиво што су и читаоци и тумачи тужни да их није више сачувано.

На крају, с правом се може закључити да је публикација која је повод редовима које смо управо исписали, до сад најуспјешније представила лик и дјело хаџи Стаке Скендерове, до овог дјела мало познате, а респектабилне личности и ствараоца, у скоро свим садржајима, димензијама и семантици њеног бића. Релативно исцрпно и коректно у њој су експлицирани готово сви битни тренуци и догађаји из њеног тешког, не дугог, али плодотворног и достојанственог живота, те обрађене мање-више све области у којима је била ангажована, као и дјела која су остала иза ње, од просвјете, културе, књижевности, историографије, хуманитарног рада, црквеног живота и др., из пера и са становишта парадигме историчара, филолога, књижевних историчара и теоретичара, библиографа, публициста, историчара цркве, цендер стручњакиња итд. Штета што рецензенти нису били мало приљежнији свом позиву и послу, па да отклоне уочене слабости, чиме би зборник био још бољи. Такође, не би сувишна била још која илустрација, књига би с њима боље „дисала“.

Мр Сlobодан Наградич